

УДК 94(100) «14/16»: 325.457

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.25>

СВІТОВА КОЛОНІАЛЬНА СИСТЕМА: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ В ПЕРІОД РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (КІН. XV – ПЕР. ПОЛ. XVII СТ.)

Ілляшенко Юлія,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

ORCID ID: 0000-0002-3886-5398

Лисенко Алла,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

ORCID ID: 0000-0002-7354-4071

У статті висвітлено ключові чинники, які вплинули на формування та становлення світової колоніальної системи в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.). Акцентовано увагу на тому, що вагомим чинником європейського колоніалізму стали модернізаційні процеси в країнах Західної Європи, які супроводжувались становленням великих централізованих держав, розбудовою абсолютних монархій, утвердженням і системним розвитком ринково-капіталістичних відносин, накопиченням капіталу, бурхливим розвитком міст та торгівлі, досить потужним розвитком промисловості і зростанням товарності сільського господарства, що зумовлювало крайню необхідність в активізації пошуків нових шляхів розширення ринків збуту. З'ясовано, що ключовим моментом початку глобальної колоніальної експансії європейців були Великі географічні відкриття, які мали вагоме економічне, політичне та соціальне підґрунтя і результатом яких у розрізі аналізу колоніалізму стало прискорення процесу первісного нагромадження капіталу. Охарактеризовано соціальні, культурні, ідеологічні, інформаційні та науково-технічні передумови Великих географічних відкриттів. Визначено, що Великі географічні відкриття XV–XVI ст. стали важливим і в багатьох аспектах визначальним моментом у реалізації прагнень європейців до збагачення та домінування. Показано, що активна колоніальна експансія і прагнення до домінування серед європейських країн супроводжувались агресивною колоніальною політикою західних держав, що характеризувалась нав'язуванням жорсткої європейської монополії в питаннях торгівлі з колоніями, їх примітивним позаекономічним грабуванням, насадженням жорстких форм експлуатації підкореного місцевого населення. Доведено, що на середину XVII ст. активна колоніальна експансія і прагнення до домінування серед європейських країн привели до змін у політичній розстановці сил в Європі, стали основним складником подальших кардинальних геополітичних трансформацій.

Ключові слова: ранній Новий час, Великі географічні відкриття, колоніальна експансія, колоніальна система, колоніальна імперія, метрополія, колонія.

Iliashenko Yuliia, Lysenko Alla. World colonial system: factors of formation and incipience in the early modern period (late XV – first half of the XVII century)

The article highlights the key factors that influenced the formation of the world colonial system in the period of the early modern times (late XV – first half of the XVII century). Attention is focused on the fact that modernization processes in the countries of Western Europe, which were accompanied by the formation of large centralized states, the development of absolute monarchies, the establishment and systematic development of market-capitalist relations, the accumulation of capital, the rapid development of cities and trade, powerful industry development, became an important factor in European colonialism industry and the increase in the marketability of agriculture, which led to the urgent need to intensify the search for new ways of expanding sales markets. It has been found that the key moment of the beginning of the global colonial expansion of the Europeans was the Great Geographical Discoveries, which had a strong economical, political and social basis and the result of which, in terms of the analysis of colonialism, was the acceleration of the process of initial accumulation of capital. The social, cultural, ideological, information and scientific and technical prerequisites of the Great Geographical Discoveries are characterized. It was determined that the great geographical discoveries of the XV–XVI centuries became an important and in many aspects a defining moment in the realization of the aspirations of Europeans for enrichment and domination. It is shown that the active colonial expansion and the desire for dominance among European countries were accompanied by the aggressive colonial policy of the western states, which was characterized by the imposition of a strict European monopoly in matters of trade with the colonies, their primitive non-economic robbery, and the imposition of harsh forms of exploitation of the conquered local population. It has been proven that in the middle of the XVII century active colonial expansion and the desire for dominance among European countries led to changes in the political arrangement of forces in Europe, became the main component of further radical geopolitical transformations.

Key words: early modern times, Great Geographical Discoveries, colonial expansion, colonial system, colonial empire, metropolis, colony.

Постановка проблеми. Новітні виклики часу, активним складником яких є масштабні глобалізаційні, інтеграційні процеси, зумовлюють привернення уваги до наукового висвітлення попередніх історичних періодів світового розвитку. Складним, проте цікавим і важливим моментом у розрізі вивчення геополітичних процесів є багатомікове існування світової колоніальної системи, функціонування якої зробило значний вплив на всі аспекти світового розвитку: суспільно-політичний, правовий, соціально-економічний, культурний тощо. Фактологічне дослідження колоніалізму великих держав дає можливість більш глибоко усвідомити систему міжнародних відносин та істинні мотиви великих держав у прагненні до домінування. В цій площині актуальним вважаємо прослідкувати чинники європейського колоніалізму та становлення світової колоніальної системи в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі розкриття змісту формування та становлення світової колоніальної системи представлено в основному в загальних фундаментальних дослідженнях у контексті аналізу всесвітньої історії Нового часу [1–7]. Водночас багато уваги науковці приділяють особливостям провадження колоніальної політики окремими європейськими державами. В цьому сегменті варті уваги публікації О. Дьоміна [8], В. Гребенюка [9], О. Машевського [10], С. Трояна [11; 12]. Виваженістю й ґрунтовністю характеризується наукова розвідка І. Вітер, присвячена аналізу економічних, політичних, соціальних, культурних, ідеологічних, інформаційних науково-технічних передумов Великих географічних відкриттів, їхніх наслідків для європейської цивілізації [13]. Зосереджують увагу дослідники й на типологізації форм колоніальної експансії [14]. Незважаючи на масив теоретичних напрацювань, проблематика, що є предметом наукового пошуку цієї розвідки, на сьогодні повномасштабно не досліджена, що й зумовлює актуальність дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – провести комплексний аналіз ключових чинників формування та становлення світової колоніальної системи в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XV ст. світ розпочав входження в епоху Нового часу, яка, безумовно, стала новим витком світового розвитку. В дослідженні ми зосередили увагу на періоді раннього Нового часу, або Ранньомодерної доби, який охоплює кінець XV – першу половину XVII ст., часі активної колоніальної експансії європейців, яка заклала основи світової колоніальної системи. Важливою рисою світової панорами XV–XVI ст. є примітна обставина: це була епоха будівництва імперій та імперіалізму, складником якого стала колоніальна експансія європейських держав і поступове утворення колоніальних імперій [4, с. 83]. Під імперією насамперед розуміється складна за формою устрою держава, що складається з метрополії центральної частини держави та колоній, що підпорядковані центральній владі [14, с. 9].

Аналіз проблематики, що досліджується, варто розпочати з трактування такої ключової категорії, як «колоніалізм», зміст якої визначається сучасними науковцями об'єктивно та ідеологічно незаангажовано. Так, доволі комплексним та логічно обґрунтованим є трактування колоніалізму С. Трояном як системи різноманітних форм і методів зовнішнього та внутрішнього впливу європейських держав на колонії, залежні країни, нові, щойно відкриті землі та корінне населення; часто з метою утримання їх у сфері свого впливу і використання у своїх економічних, політичних або військових інтересах [12, с. 426]. Саме ж поняття «колонії» дослідники визначають як суб'єкти (радіше об'єкти), над якими імперії здійснюють своє імперське домінування та підпорядковують своїй імперській волі [14, с. 9].

Маємо зазначити, що колоніалізм раннього Нового часу не став абсолютно новою формою існування світового соціуму, адже, як обґрунтовано констатують фахівці, можна виділити три основні історичні форми колоніалізму: по-перше, це грецький і римський рабовласницький колоніалізм; другою формою став колоніалізм епохи феодалізму і третьою – капіталістичний колоніалізм, в основі якого лежала тенденція капіталу до постійного росту й розширення, до створення колоніальної системи, чого не знали докапіталістичні суспільства [12, с. 426]. Також варто акцентувати увагу на тому, що сам термін «колоніалізм» прийнято вживати саме для європейської колоніальної політики і створення великих колоніальних імперій.

Як резонно стверджують сучасні дослідники, глобальну європейську експансію, яка отримала назву «європейського колоніалізму», як і будь-яке історичне явище, слід пояснювати відповідними історичними обставинами та конкретними діями людини [4, с. 83]. Безперечно, колоніальна експансія європейців базувалась на тому, що сильні підкоряли слабких, експлуатували їх економічно, експлуатували природні та людські ресурси підкорених територій, на правах домінуючої сторони проводили масштабні дії щодо насадження власних звичаїв та релігії. Результати колоніальної експансії, географічний масштаб та сутність подібних завоювань залежали від природних умов, ресурсів, чисельності як переможців, так і переможених, а нерідко і від особистих якостей їхніх лідерів [4, с. 83].

Британський історик Гельмут Георг Кенігсбергер, провівши ґрунтовні розвідки із середньовічної та ранньомодерної історії Західної Європи, доволі переконливо аргументує причини такої завойовницької активності, відзначаючи, що тисячу років після падіння Римської імперії на Заході католицька Європа перебувала у стані замкнутості, відсталості та бідності. Автор вказує й на те, що хрестові походи, які він називає «найбільшою військовою вилазкою Європи», провалилися. Щоправда, контакт із зовнішнім світом ніколи не переривався повністю. Європейці купували шовк, прянощі, золото та рабів в азіатських та африканських країнах. Цікавим є трактування Г. Кенігсбергером образу Європи на рубежі переходу від Середньовіччя до Нового часу. У фундаментальному дослідженні «Європа раннього Нового часу» він говорить про те, що «це були вузькі бійниці фортеці, яка психологічно була замкнута на собі та мешканці якої дивилися на зовнішній світ з ворожістю та небезпідставними побоюваннями. Однак наприкінці XV ст. європейці раптово вирвалися зі своєї фортеці. За наступні чотири століття вони підпорядкували своєму правлінню великі території і стали домінувати економічно та психологічно» [4, с. 82].

Чинники формування світової колоніальної системи та її подальшого становлення, як ми вже зазначали, сягають XV–XVI ст. Цьому сприяла низка обставин. Насамперед ідеться про модернізаційні процеси в країнах Західної Європи, які супроводжувались утвердженням і системним розвитком ринково-капіталістичних відносин, накопиченням капіталу, бурхливим розвитком міст та торгівлі, досить потужним розвитком промисловості і зростанням товарності сільського господарства, що зумовлювало крайню необхідність в активізації пошуків нових шляхів розширення ринків збуту тощо. Універсальним товаром стає золото, а відповідно, зростання попиту на нього стало дієвим поштовхом для пошуку нових територіально-економічних можливостей для збагачення. Ранній Новий час, як ми знаємо, став періодом розпаду феодальних відносин, який супроводжувався як феодальною роздрібленістю, так і зубожінням феодалів та постійними міжклановими конфліктами, що стало ще одним важелем реалізації потреби у пошуках нових, незасвоєних, а отже, і багатих різноплановими можливостями земель і нових торговельних шляхів.

Вивчаючи історію раннього Нового часу, дослідники досить аргументовано доводять, що в процесі свого становлення і розвитку світова колоніальна система пройшла, зокрема, два вагомих етапи. Перший вони пов'язують з періодом Великих географічних відкриттів, у ході яких європейські держави або захоплювали великі території, або здійснювали торговельну експансію, нав'язуючи місцевому населенню нерівноправні торговельно-економічні відносини, що й було підвалинами формування глобальної колоніальної системи. Другий етап колоніалізму, на думку дослідників, бере свій початок уже з XVI ст. (і тривав до середини XX ст.), коли більша частина світової території була поділена між порівняно невеликою кількістю держав-метрополій, які узурпували владу на територіях-колоніях шляхом економічного, політичного або й військового примусу [15].

Позаяк перший етап заклав підвалини для світової колоніальної системи, варто зупинити увагу саме на значенні для подальшої світової історії Великих географічних відкриттів. Великі географічні відкриття XV–XVI ст. – це період, коли європейці здійснили низку географічних відкриттів як на суші, так і на воді практично у всіх куточках Земної кулі, що, відповідно, привело в дію процес подальшого внесення змін у політично-економічний та соціально-культурний образ різних регіонів планети. Вони стали важливим і в багатьох аспектах визначальним моментом у реалізації прагнень європейців до збагачення та домінування. Справді, європейські мореплавці здійснили гігантський прорив у розширенні карти світу, відкривши нові шляхи на Схід (Африка, Індія, Південно-Східна Азія), на Захід до Америки, здійснили низку навколосвітніх подорожей.

Масштабні європейські експедиції мали низку важливих об'єктивних передумов, тому вважаємо за необхідне виокремити ключові з них. Як резонно зауважує О. Мустафін у дослідженні «Справжня історія раннього Нового часу», Великі географічні відкриття, однак, не були наслідком щасливого збігу обставин. Вони були підготовлені всією історією людства [6, с. 6].

Аналіз передумов Великих географічних відкриттів дає підстави стверджувати, що вони мали вагоме економічне, політичне та соціальне підґрунтя. Економічні передумови насамперед лежали в площині поступальних кроків у розвитку продуктивних сил Західної Європи, зростанні сфери товарно-грошових відносин та розширенні ринку, пов'язаних з початком розкладу феодальної системи та зародження наприкінці XV ст. у її надрах нової, капіталістичної системи [13, с. 36].

Політичні передумови були пов'язані насамперед з утворенням на теренах Західної Європи великих централізованих держав, які мали ресурси для формування великих повномасштабних заморських експедицій. Водночас розвиток абсолютизму, становлення абсолютистичних монархій у Західній Європі вимагали, як правило, значних коштів на їх утримання. Серед соціальних передумов основною стала демографічна криза, пов'язана з перенаселенням Західної Європи. Не потрібно залишати поза увагою

і науково-технічні передумови, які дали можливість здійснювати далекі експедиції, адже потужним розвитком характеризувались успіхи в географії, картографії, навігації, суднобудівництві [13, с. 37].

Результатом Великих географічних відкриттів у розрізі аналізу формування світової колоніальної системи стало те, що колоніальна політика набула нового класового змісту і служила корінним інтересам буржуазії, в основі яких було прагнення останньої прискорити процес первісного нагромадження капіталу [12, с. 426]. У процесі реалізації цього прагнення колоніальна політика західних держав характеризувалась нав'язуванням жорсткої європейської монополії в питаннях торгівлі з колоніями, їх примітивним позаекономічним грабуванням, насадженням жорстких форм експлуатації підкореного місцевого населення.

Першими європейськими країнами, які розпочали колоніальні захоплення, були не провідні європейські держави, а доволі-таки відсталі як в економічному, так і технічному відношенні Португалія та Іспанія, які все ж мали відмінну й необхідну рису: більш вагомий, порівняно з іншими європейськими державами, досвід судноплавства й морської торгівлі. Саме ці країни в XV–XVI ст. розвинули бурхливу діяльність за океаном і розпочали епоху «європейського колоніалізму», чому сприяли й політичні обставини, пов'язані з бажанням королівської влади будь-якими засобами зміцнити своє панівне становище (а такі засоби вимагали значних коштів), і зручне для мореплавства географічне становище цих держав. Та й католицька церква, яка ставилась до завоювання нових територій як до своєрідних хрестових походів, сприяла своєю підтримкою активності заморських експансій. Важливим моментом стали й людські ресурси. Так, кінець XV ст. був відзначений успішним завершенням Реконкісти, в результаті чого виникла велика кількість дрібного іспанського і португальського дворянства, у якого військовий досвід поєднувався з прагненням наживи і релігійним фанатизмом. Так, іспанська королівська влада відверто побоювалась, що досить-таки войовниче дворянство, не маючи куди прикласти свій запал, може стати небезпечною силою на батьківщині, тому видала своє «благословення» на заморські експедиції, цим самим вирішивши дві болючі проблеми: спровадити з іспанської землі войовничих ідалго і відкрити нове джерело надходження прибутків до королівської казни [5, с. 134].

Таким чином, першими колоніальними імперіями стали Іспанська і Португальська, які принесли відчутні зміни в європейську політику та економіку. Колоніальна політика цих країн характеризувалась відвертою примітивністю і практикою грабіжницького вилучання золота та срібла, нищення корінного населення. Поступово на арені колоніальної експансії почали виступати й більш впливові гравці (Британія, Нідерланди, Франція).

Активна колоніальна експансія і прагнення до домінування серед європейських країн привели до змін у політичній розстановці сил в Європі. Цьому сприяли як економічні, так і політичні фактори. Насамперед, як резонно зауважує І. Вітер, потужний приплив дорогоцінних металів в європейську економіку приводив до знецінення його вартості і зростання цін на більшість товарів (відбулась «революція цін»). Що стосується Іспанії та Португалії, то, на її думку, склався парадокс: невпинний і досить об'ємний потік дорогоцінних металів не збагатив ці країни, а навпаки, завдав досить відчутного удару по їхній економіці, позаяк в іспанському та португальському суспільствах усе ще панували феодальні відносини [13, с. 38]. Водночас невігідна і навіть руйнівна для Іспанії і Португалії ситуація сприяла посиленню Англії та Нідерландів, товарне виробництво яких перебувало на більш високому рівні.

«Революція цін» мала не лише економічні, а й політичні наслідки: стали відчутно напруженішими міжнародні відносини, оскільки активізувалась боротьба не лише за економічне лідерство між європейськими державами, а й загострилась боротьба за колоніальні території та ринки збуту [13, с. 39].

Наприкінці XVI ст. як сильна колоніальна держава постають Нідерланди, заморська колоніальна політика яких сприяла звавій міжнародній торгівлі, створенню монопольних, масштабних за чисельністю, морських торговельних компаній. Це призвело до зеніту колоніальної політики Нідерландів і періоду розквіту країни починаючи з 1600-х рр., який ввійшов в історію під назвою «Золотий вік Нідерландів».

Вивчення фактичного матеріалу дає можливість говорити про те, що країни-колонізатори мали просто гігантські прибутки від колоній, тому кожна із сильних країн прагнула відхопити собі «ласий шматок», що й призводило до постійного перерозподілу колоніальних володінь внаслідок колоніальних війн. Підтвердженням цього є, наприклад, той факт, що причинами ліквідації колоніальної гегемонії Нідерландів стала конкуренція з Великою Британією та Францією. Особливо ж руйнівними для Нідерландської колоніальної системи стали англо-голландські війни, які розпочались з другої половини XVII ст.

Власну колоніальну історію мала й Великобританія, яка на початкових етапах колоніальної експансії була дещо скромнішою, ніж вище зазначені країни (так, англійські торговельні кампанії були навіть слабшими за голландські). Ситуація почала серйозно змінюватись з другої половини XVI ст.,

коли британська корона стала активно виступати за захист своїх торговельних інтересів. Було офіційно заявлено про нелегітимність рішень про розподіл світу між Португалією й Іспанією і про так звану «фактичну окупацію» [8, с. 108]. Королева Великобританії Єлизавета відкрито проголосила своє заступництво як заокеанській торгівлі, так і підтримці піратства, що стало ще одним важелем руйнування колоніальної монополії та могутності інших європейських держав [8, с. 114]. Подальша політика британської корони сприяла тому, що держава все більше набувала колоніальної, морської і торговельної могутності і незабаром змогла вийти в лідери серед морських і колоніальних держав [9, с. 210].

Якщо оцінити міжнародну ситуацію на середину XVII ст., то вона характеризувалась «перетворенням європейської історії на світову» [3, с. 10]. Після закінчення Тридцятирічної війни в Європі (1618–1648 рр.) було підписано Вестфальський мирний договір, який поклав початок формування Вестфальської системи міжнародних відносин. Вона включала низку характеристик, серед яких важливими з огляду на проблематику дослідження є становлення ієрархії держав; головні силові центри Європи розгорнули боротьбу за поділ світу; кінець глобальної ізоляваності цивілізацій та культур унаслідок Великих географічних відкриттів та розвиток капіталістичних відносин [7, с. 64]. На думку І. Хижняка, конфлікти, що розгортались у межах Вестфальської системи, почали виходити за межі Старого світу, а еволюція її внутрішньої структури підтвердила створення нового формату боротьби головних центрів сили в Європі за поділ світу [3, с. 10].

Висновки. Таким чином, серед ключових чинників формування та становлення світової колоніальної системи в період раннього Нового часу (кін. XV – пер. пол. XVII ст.) стали політичні, соціальні та економічні процеси в Європі, пов'язані з результатами Великих географічних відкриттів, із зародженням капіталістичних відносин, становленням великих централізованих держав, розбудовою абсолютних монархій, науково-технічним прогресом, що у сукупності сприяло тому, що на середину XVII ст. активна колоніальна експансія і прагнення до домінування серед європейських країн стали основним складником подальших кардинальних геополітичних трансформацій.

Література:

1. Акунін О.С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492–1918 рр.): хронологія подій. Миколаїв : ТОВ «Фірма «Гліон», 2013. 575 с.
2. Дрібниця В.О., Крижанівська В.В. Словник-довідник із всесвітньої історії. Ранній Новий час XVI–XVIII століття. Біла Церква : КОПОПК, 2003. 206 с.
3. Хижняк І.А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918). Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 224 с.
4. Кенінгсбергер Г. Європа раннього Нового часу (1500–1789) / Пер. з англ., післямова Д. Харитоновича. Москва : Видавництво «Весь СВІТ», 2006. 320 с.
5. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Всесвітня історія : навчально-практичний довідник. Харків : Вид-во «Ранок», 2011. 416 с.
6. Мустафін О.Р. Справжня історія раннього Нового часу. Харків : Фоліо, 2014. 416 с.
7. Історія міжнародних відносин : підручник / І.В. Алексєєнко, А.Х. Маргулов, І.А. Єремєєва, М.В. Несправа. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.
8. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50-х – кінця 80-х років XVI ст. Одеса : Астропринт, 2001. 359 с.
9. Гребенок В.С. Становлення Британської колоніальної імперії у середині XVIII ст. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02. ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ, 2018. 242 с.
10. Машевський О., Брайлян Є. Британсько-французьке суперництво в Карибському басейні у XVII–XVIII століттях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 1(119). 2014. С. 48–52.
11. Троян С.С. Теорія та практика німецького колоніалізму (XVII–XIX ст.). Чернівці, 1996. 80 с.
12. Троян С.С. Теоретико-концептуальні аспекти аналізу ідеології німецького колоніалізму. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Т. 14. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. С. 423–434.
13. Вітер І.І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації. *Наукове мислення* : збірник статей учасників двадцять восьмої всеукраїнської практично-пізнавальної інтернет-конференції «Наукова думка сучасності і майбутнього» (25 березня – 4 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 34–45.
14. Яковлев М.В. Політологічний підхід до типології форм колоніальної експансії. *Наукові записки НАУКМА*. 2016. Том 186. С. 9–13.
15. Капелюшний В.П. Колоніалізм. Енциклопедія сучасної України: у 30 т. / ред. кол. І.М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : [б. в.], 2014. Т. 14 (Кол–Кос). 767 с. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=5764 (дата звернення: 13.07.2022).